

ԳԱԼՈՒՍՏՅԱՆ ՌԵԳԻՆԱ
(ՀՅԹԻ)

ՀԱՅԵՐԻ ՌԻՆԵՉԴՈՒՄԸ ԵՎ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՓՈՐՁԸ

Թուրք ազգի ստեղծումը պետության կողմից իրականացվող ծրագիր էր, քանի որ թուրքերի դեպքում «ազգի» կոնցեպցիան ծագել է պետությունից¹: Յուրաքանչյուր պետության ձևավորման համար անհրաժեշտ է միջին խավ՝ բուրժուազիա, որն էլ հիմք է դառնում պետության համար և շահագրգռված է պետական իշխանության շարունակականության ու ամրապնդման մեջ: Թուրքագետ Էրիկ Յան Ցյուրխերը նշում է, որ Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայի վաղ շրջանում արդյունաբերական և առևտրային բուրժուազիայի զարգացման մասին խոսելն անիմաստ է՝ առանց հայերի և հույների ցեղասպանության մասին խոսելու²:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը հետին պլան մղեց երկու քաղաքական ուղղությունները՝ օսմանիզմը և պանիսլամիզմը, որոնց դեպքում հայերը կկարողանային գոյատևել որպես Օսմանյան կայսրության առանձին համայնք և առաջ քաշեց թուրքական ազգայնականության մասին «քաղաքական միֆը»³: «Թուրքի» ստեղծումը բացառում էր քաղաքական և սոցիալական համակարգում բոլոր փոքրամասնությունների՝ հատկապես հայերի գոյությունը: Երիտթուրքերը արտահայտում էին նոր ձևավորվող թուրք առևտրային բուրժուազիայի, հողատերերի և թուրք բուրժուա-ազգայնական մտավորականության

¹ M. Hakan Yavuz, Islamic political identity in Turkey, Oxford University Press, New York, 2003, p. 9.

² Zürcher E., Turkey: A Modern History, I. B. Tauris, 2005, p. 4.

³ Melson R., Revolution and Genocide: the origins of the Armenian genocide and the Holocaust, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1992, p 143.

շահերը, որոնց էլ իրենց հերթին, անհրաժեշտ էր նոր կառավարության իշխանությունը: Դա երկուստեք շահավետ դաշինք էր:

Նշենք, որ 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում ձևավորվում էր բուրժուական մտավորականության խավը, դրա հետ մեկտեղ ավելանում էր նաև բժիշկների, իրավաբանների, տեխնիկների, տարատեսակ ընկերությունների աշխատակիցների, գրողների, լրագրողների, պաշտոնյաների, սպաների թվաքանակը, ընդ որում ազատ մասնագիտությունների մեջ գերակշռում էին քրիստոնյաները, իսկ պաշտոնյաների և սպաների գերակշիռ մասը թուրքեր էին⁴: Քրիստոնյաները, հատկապես՝ հայերն ու հույներն էին ներգրավված գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, առևտրի, ինչպես նաև մշակույթի ոլորտներում⁵: Նրանք զբաղվում էին նաև վաշխառությամբ, ինչից օգտվում էր սուլթանական կառավարությունը, որպեսզի հետամնաց մուսուլմաններին պարբերաբար հրահրի հույն և հայ բնակչության դեմ⁶: Ճիշտ է թուրքերի մի զգալի մասը 19-20-րդ դարերի սահմանագծում արդեն փորձում էր ինչ-որ նյութական արժեքներ ստեղծել, սակայն քրիստոնյաներն արտադրության ոլորտում մնում էին առաջատար: Սուլթանը և նոր ծագող թուրքական բուրժուազիան գիտակցում էին, որ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց կուրվագծվի քրիստոնյա հպատակների գերազանցությունը, ինչն էլ կհանգեցնի վերջիններիս ապակենտրոն գործողություններին⁷: Այստեղից էլ առաջ էր գալիս ատելությունը և վախը քրիստոնյաների հանդեպ: Օսմանյան կայսրության կենտրոնաձիգ իշխանության խնդիրներից էր նաև այն, որ կայսրությունը ոչ միայն բազմէթնիկ էր, այլ նաև բազմակրոն, ընդ որում կրոնը ինքնին բաժանարար հանդիսանալուց բացի այս դեպքում կանխորոշում էր նաև աշխատանքային բաժանումը. մի կողմից աճող, հզորացող մուսուլմանական բյուրոկրատիա և զինվորականություն, մյուս կողմից՝ ժամանակակից առևտրաարդյունաբերական քրիստոնյա բուրժուազիա: Դեռևս 19-րդ դարի սկիզբին սուլթան-խալիֆը բացահայտեց, որ կրոնը՝

⁴ Новичев А. Д., Турция, краткая история, Москва, 1965, 114 с.

⁵ Տե՛ս Новичев А. Д., նշվ. աշխ., էջ 111:

⁶ Նույն տեղում, էջ 112:

⁷ Միմոնյան Հր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 89:

իսլամը չէ այն գեներ, որով կարելի է տնտեսական հատվածում գերիշխողներին իրեն ենթարկել⁸:

Երիտթուրքերի նոր ձևավորվող ազգայնականությունը, որառողվածությունը լայնորեն քննարկվում էր երիտթուրքերի Կահիրեի պաշտոնաթերթում («Թուրքը», Türk): Թերթը գրում էր, որ թուրքական ազգային ինքնության կառուցման հիմքում ընկած է Օսմանյան կայսրությունը ժամանակակից պետության վերածելու անհրաժեշտությունը, որի հիմքում կլինի թուրք ձեռնարկատերը: Թերթը ուրվագծում էր Արևմուտքի կողմից ղեկավարվող հայ շահագործողի և վաշխառուի կերպարը, որը կուտակել է իր կարողությունը թուրքի հաշվին⁹: Այն նաև կոչ էր անում բոլորիս համար հայ առևտրականներին և արհեստավորներին: Ի հայտ է գալիս «ազգային տնտեսության» (milli iktisat) գաղափարը, որը սկզբնական շրջանում նպատակ ուներ հայ և հույն գործարարներին փոխարինել թուրքերով կամ մուսուլմաններով, այնուհետև՝ ոչնչացնել նրանց¹⁰:

Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող շրջանում թուրքական բուրժուազիայի տեսակարար կշիռը դեռևս մեծ չէր¹¹: Վերջինս դեռ նոր էր ասպարեզ իջնում՝ պայքարի մեջ մտնելով կայսրության քրիստոնյա բուրժուազիայի դեմ, որն օգտագործելով արտասահմանյան կապիտալը «իր ձեռքն էր գցել» տնտեսության հիմնական լծակները¹²: 1908 թ. հեղաշրջումից հետո կայսրությունում սկսեցին գործել երիտթուրք գաղափարախոսները, որոնք, հենվելով այդ և գոյություն ունեցող այլ նախադրյալների վրա, ակտիվորեն մուսուլման բնակչությանը գրգռում էին քրիստոնյաների դեմ: Երիտթուրքերի

⁸St' u Erik-Jan Zürcher, The Ottoman Empire 1850-1922-Unavoidable Failure?, էջ 8, <http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz31.pdf>

⁹ Kévorkian R., The Armenian Genocide: A Complete History, I.B. Tauris, London-New York, 2011, էջ 25:

¹⁰ Kévorkian R., նշվ. աշխ., էջ 25:

¹¹ Օսմանյան կայսրությունում ճշգրիտ վիճակագրություն չկար, բայց առևտրականների ազգային պատկանելության վերաբերյալ որոշակի պատկերացում է տալիս Ստամբուլի, Իզմիրի և Տրապիզոնի առևտրականների ցուցակը: Այն թվագրված է 1911/12-ով: Այնտեղ կարելի է հաշվել ընդամենը 70 մուսուլմանական անուններ Կոստանդնուպոլսում (այդ թվում նրանց մեջ կարող էին նաև լինել ոչ թուրքեր՝ արաբներ, չերքեզներ և այլն), իսկ առաջին կարգի 40 առևտրականների մեջ՝ ընդամենը երկու թուրքական անուն (Миллер А. Ф., Очерки новейшей истории Турции, М.-Л., 1948, с. 16).

¹² Միմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 33:

տնտեսական ազգայնականության ազդեցիկ գաղափարախոսներից էր Մեհմեդ Ջիա Գեոքալփը (1876-1924 թթ.): Նա պնդում էր, որ իդեալական տնտեսական համակարգը պետք է կանխի անհատների կողմից հասարակական ունեցվածքի յուրացումը, ինչի մեջ նա սովորաբար մեղադրում էր հայերին և հույներին¹³: Կապիտալիզմի հիմքը, ըստ նրա, պետք է լիներ պետության կողմից հովանավորվող «ազգային [թուրք] առևտրականը»¹⁴: Գեոքալփը իր հայտնի «Հայրենիք» ("Vatan") քանաստեղծության մեջ պնդում է, որ թուրքի հայրենիքն է այն երկիրը, որտեղ շուկայում շրջանառվող փողը, նավաշինարանները, գործարանները, նավակները և գնացքները թուրքինն են¹⁵: Գեոքալփի նման Յուսուֆ Աքչուրան (1876-1935 թթ.) նույնպես կոչ էր անում ստեղծել «ազգային տնտեսություն» (millî iktisad), որը կապահովեր թուրքական ազգային պետությունը: Նա գրում էր. «Ժամանակակից պետությունների հիմքը բուրժուազիան է... Թուրքական ազգային վերածնունդը կարող է հարթակ լինել օսմանյան պետության մեջ թուրքական բուրժուազիայի համար: Եթե թուրքերն ի վիճակի չլինեն ձևավորելու կապիտալիստական բուրժուական դաս, լիովին պաշտոնյաներից և գյուղացիներից բաղկացած օսմանյան հասարակության համար՝ որպես ժամանակակից պետություն գոյություն ունենալը անհնարին կդառնա»¹⁶:

Քրիստոնյա գործարարների դեմ պայքարի նոր միջոց դարձավ բոյկոտը: Այն ոչ միայն որևէ տերության շահերին հարվածելու, կայսրության քրիստոնյա առևտրականներին վնաս հասցնելու, այլև նոր ի հայտ եկող թուրքական արտադրանքը խրախուսելու մի նոր ձև էր: Դեռևս Ավստրո-Հունգարիայի կողմից Բոսնիա և Հերցեգովինայի (1908 թ.) գրավումից հետո օսմանցիները բոյկոտեցին ավստրիական ապրանքները: Նույնը տեղի ունեցավ Տրիպոլիտանական (1911 թ.) պատերազմից հետո՝ իտալական ապրանքների հետ¹⁷: Միստեմատիկ կերպով բոյկոտի ենթարկվեցին նաև հունական ապրանքները: Հունական

¹³ Üngör U. and Polatel M., *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Continuum, London, 2011, p. 31:

¹⁴ Gökalp Z., *Turkish Nationalism and Western Civilization*, Columbia University Press, New York, 1959, p. 72-73. «Կարելի է ասել, որ Գեոքալփի թուրքական ազգայնականության սահմանումը բացառում էր հայերին և հիմք էր դնում նրանց ոչնչացման համար» (Melson R., նշվ. աշխ., էջ 167):

¹⁵ Gökalp Z., *Vatan*, http://www.siiir.gen.tr/siir/z/ziya_gokalp/vatan.htm

¹⁶ Üngör U. and Polatel M., նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁷ *Turkey: A Modern History*, էջ 104:

նավերին թույլ չէին տալիս կառանել կայսրության նավահանգիստներում, հունական ապրանքներն արգելված էին¹⁸։ Բայց երիտթուրքերի այս քաղաքականության նոր դրսևորումը հայ ձեռնարկատերերի և նրանց արտադրանքի բոլորտն էր՝ ապահովված միջոցառումների մի ամբողջական զինանոցով, որն իրենից ներկայացնում էր բանկային վարկերի մերժում և արտահանմամբ զբաղվողների վարչական հետապնդումներ։ Արդեն 1913 թ. սկսած մուսուլման բնակչությանը խորհուրդ էր տրվում հովանավորել միմիայն թուրք առևտրականներին, քրիստոնյաների «սլիդ» ապրանքները՝ գնելու փոխարեն¹⁹։ Իրավիճակը սրվեց Բալկանյան պատերազմներից հետո (1912-1913 թթ.), որոնց արդյունքում կայսրությունը կորցրեց մոտ 60 հազ. քառ/կմ տարածք 4 մլն բնակչությամբ, ինչը նաև հսկայական տնտեսական հարված էր²⁰։ Բալկանյան երկրների կորուստը երիտթուրքերն ընկալեցին որպես նախագգուշացում։ Բալկաններում յուրաքանչյուր ժողովուրդ ուներ քիչ թե շատ կայացած ազգային բուրժուազիա, որն էլ ուղղորդում էր կայսրությունից տարանջատվելու և ազգային պետություն հիմնելու պայքարը։ Գեոքալփը նշում է, որ քրիստոնյա ժողովուրդները անկախանում էին Օսմանյան կայսրությունից, որովհետև ունեին իրենց ազգային հաստատությունները՝ եկեղեցական կազմակերպությունները, դպրոցները, ընկերությունները, առևտրային կազմակերպությունները (օրինակ՝ Մակեդոնիայում), որոնք էլ իշխանության դեմ պայքարի կենտրոններ էին դառնում²¹։ 1913-ից հետո երիտթուրքական կառավարությունը դեմ հանդիման կանգնեց Արևմտյան Հայաստանը կորցնելու

¹⁸ Տե՛ս Վարդանյան Գ., Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը (1914-1923 թթ.), Երևան, 2012, էջ 77: Woods Charles, The Danger Zone of Europe: Changes and problems in the Near East, London, 1911, էջ 46:

¹⁹ Kévorkian R., նշվ. աշխ., էջ 159:

²⁰ Turkey: A Modern History, էջ 108: Կայսրությունը զրկվում էր նաև զինծառայությունից ազատված և դրա համար հարկ վճարող քրիստոնյա հպատակներից՝ *bedel-i-askeri* (Киракосян Дж., Западная Армения в годы Первой Мировой войны, Ер., 1971, с. 33): Տնտեսական առումով հարվածը հասկանալու համար տեղին է Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուի նկատառումը. «Դարեր շարունակ թուրքերը պորտաբույծների նման ապրել են իրենց լծի ծանրության տակ կքած աշխատասեր մարդկանց հաշվին: Թուրքերը դաժան հարկեր էին դնում նրանց վրա՝ հասցնելով վերջիններիս ծայրաստիճան չքավորության, տնտեսական կործանման...» (Մորգենթաու Հ., Դեսպան Մորգենթաուի պատմությունը, Երևան, 2012, էջ 211):

²¹ Gokalp Z., նշվ. աշխ., էջ 92:

վախին: Հայկական բուժուական խավը ընկալվում էր որպես մահացու ախտյան և թիրախ դարձավ «ազգային տնտեսության» գաղափարը գովերգող ազգայնամուլների կողմից²²: «Թուրքիզմ և պանթուրքիզմի իդեալը» գրքի մեջ օսմանցի հրեա Թեքինալփը (Մոհա Կոհեն, 1883-1961 թթ.) գրում է, որ քանի դեռ թուրքերը թույլ են տալիս այլ ազգությունների մարդկանց «կլանել» իրենց առևտուրը, արդյունաբերությունը և երկրի ողջ տնտեսական ռեսուրսները, նախընտրում են դեկավար պաշտոններ զբաղեցնելը առևտրի կամ որևէ այլ ազատ զբաղմունքից, այդքան ժամանակ նրանք կմնան թույլ, իսկ օտարները (հայերը և հույները)՝ Թուրքիայի տերեր²³:

Թուրքական բուժուական միջին դասակարգը կամրապնդեր նաև «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի իշխանությունը: Այն կազմելու բարեպատեհ առիթ ստեղծում էր մոտեցող համաշխարհային պատերազմը, և երիտթուրքերը կարող էին ձեռնարկել ավելի կտրուկ միջոցներ: Նման առաջին քայլը 1914 թ. հունիսին ընդունված օրենքն էր, որը կոչ էր անում մարդկանց գնել միայն օսմանյան ապրանքներ, նույնիսկ, եթե դրանք թանկ էին մրցակից արտասահմանյան ապրանքներից 10%-ով²⁴: Դա նպատակ ուներ օժանդակել թուրքական արդյունաբերության զարգացմանը: Սակայն այդ ուղղությամբ ամենամեծ քայլը 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ին կապիտուլյացիաների ռեժիմի վերացումն էր, որը դիտվում էր որպես Արևմուտքի կողմից պարտադրված չարիք: Կապիտուլյացիաների վերացմամբ իթթիհադական կենտրոնական կոմիտեն ամուր հիմքերի վրա դրեց տնտեսությունն «ազգայնացնելու» իր ծրագիրը²⁵: Կայսրության քրիստոնյա ձեռներեցների վիճակը համաշխարհային պատերազմի սանձազերծմամբ վատթարացավ: Կուսակցության շարքային անդամներից մեկը վկայում է ներքին գործերի նախարար Թալեաթի խոսքերը. «Նրանց [քրիստոնյաներին] թուրքերին կապելու հնարավորությունը կորած է: Այժմ նրանք բոլորը պայքարում են իրենց ռասայի, կրոնի, ազգության և տեսակի համար, և նրանք դա անում են

²² Միմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 287:

²³ Tekin Alp, The Turkish and Pan-Turkish Ideal, liberty Press, London, England, p. 35.

²⁴ Turkey: A Modern History, էջ 126: Հրեաների Հոլոքոստից առաջ բոլկոտվեցին նաև հրեական ապրանքները, օրենքներով զգալիորեն կրճատվեցին նրանց բաղադրացիական իրավունքները (The Boycott of Jewish Businesses, <http://www.usmmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007693>):

²⁵ Turkey: A Modern History, էջ 125:

մեր հաշվին... տեսնենք: Եկեք անցնենք այս կամուրջը: Մինչև մենք հեռանանք, նրանք կհեռանան մեզնից»²⁶:

Տնտեսական գերակայության հաստատումը և քաղաքական թերաբժեքությունը առաջ քաշեցին հայերի ունեցվածքի անօրինական լինելու թուրքական ընկալումը: Քրիստոնյաների «թուրքերի հաշվին ապրելը և հարստանալը» գաղափարական լուրջ հենք ուներ և պրոպագանդվում էր 1900-ականների սկզբից, սակայն թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից հնչեցվեց պատերազմի սկզբին: Թեկինալփը նշում է. «Թուրքիայի քրիստոնյա բնակչությունը հաստատորեն զարգանում էր, մասամբ՝ չափազանց հեշտությամբ տրված արտոնությունների, մասամբ՝ իրենց անձնական նախաձեռնությամբ, և նրանք երկրի իրական սեփականատերերին [թուրքերին] իրենց ժառանգությունից դուրս էին մղում ավելի ու ավելի»²⁷: Հայտնի է, որ ցեղասպանության ընթացքում ոճրագործը վարկաբեկում է գոհին՝ արդարանալու նպատակով²⁸: 1915 թ. օգոստոսին ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի և Թալեաթի հանդիպման ժամանակ ներքին գործերի նախարարը ներկայացնում է Հայկական հարցի վերաբերյալ պետական դիրքորոշումը. «Մեր վերաբերմունքը հայերի հանդեպ հիմնված է երեք հստակ հանգամանքների վրա. առաջին՝ նրանք հարստացել են թուրքերի հաշվին, երկրորդ՝ որոշել էին մեզ վերահսկողության տակ առնել և ստեղծել անկախ պետություն ... Ահա թե ինչու մենք եկանք անբեկանելի որոշման՝ մինչ այս պատերազմի ավարտը պետք է անգորացնել նրանց»²⁹: Պաշ-

²⁶ Ungör U. and Polatel M., նշվ. աշխ., էջ 36:

²⁷ Tekin Alp, նշվ. աշխ., էջ 56:

²⁸ Լեո Կուպերը նշում է. «Հրեաները, նացիստների պատկերացմամբ, մարմնավորում էին և՛ կապիտալիզմը, և՛ դրա ոխերիմ հակառակորդ կոմունիզմը, նրանք խորհրդանշում էին դիվային ուժ և դավադիր թշնամություն, և, միևնույն ժամանակ, արհամարհելի թուլություն ու հիվանդագին այլասերում: Այստեղ արդեն գոյատևման վտանգ կար, ինչը կոչ էր անում դասակարգային պատերազմն անտեսող միասնության և զուգակցվում էր գոհի հեշտ խոցելիության հետ: Ի հավելումն, ձեռք էր բերվում նաև նյութական շահ՝ բռնագրավմամբ և թալանի մյուս տեսակներով» (Leo Kuper, Genocide: its Political Use in the Twentieth Century, New Haven and London, Yale University Press, 1981, p. 95):

²⁹ Մորգենթաու Հ., նշվ. աշխ., էջ 252: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ և հետո տեղի ունեցած ցեղասպանություններն ունեին տարբեր հրահրիչ բաղադրիչներ: Քաղաքական ցեղասպանությունները, որոնց արդյունքում կառավարությունները որոշակի ծրագիր կամ դոկտրինա են իրականացնում, քիչ քանակ են կազմում դրանց մեջ: Դրանք են հայերի, հրեաների և Կամբոջայի

տոնական թուրքական դիրքորոշումը տեղ է գտել նաև այժմյան թուրքական պատմագրության մեջ, նույնիսկ Հայոց ցեղասպանության փաստն ընդունող պատմաբանների մոտ: Օրինակ՝ Թաներ Աքչամը գրում է. «Հնարավոր է քրիստոնյաները տեսականորեն դեմ չէին իրավահավասարությանը, բայց գործնականում նրանք նախընտրում էին վճարել փրկագին և ազատվել գինձառայությունից ու զբաղվել առևտրով, հողագործությամբ: Եթե ասվածին ավելացնենք, որ, օգտվելով մուսուլմանների բացակայությունից, որոնք ծառայում էին բանակում, քրիստոնյաները վերահսկողություն էին սահմանում գյուղատնտեսության և առևտրի վրա, դժվար չի լինի հասկանալ նրանց հանդեպ աճող թշնամանքի պատճառները»³⁰: Սակայն Աքչամը հենց ինքն է փաստում, որ արհեստականորեն ստեղծվում էր քրիստոնյայի որոշակի կարծրատիպ. բոլոր տեսական աշխատություններում, որոնք նվիրված էին իմպերիալիստական պետությունների կողմից Օսմանյան կայսրու-

ցեղասպանությունները (Helen Fain, Genocide and other state murders in the twentieth century, a lecture from October 24, 1995, <http://www.ushmm.org/confront-genocide/speakers-and-events/all-speakers-and-events/genocide-and-massmurder-in-the-twentieth-century-a-historicalperspective/genocide-and-other-state-murders-in-the-twentieth-century>): Այստեղից էլ գալիս է որոշակի նմանությունները, օրինակ՝ թիրախ խմբի տնտեսական դերի հետ կապված. 1937 թ. հունվարի 30-ին Ռայխստագում Հիտլերը իր ճառում նշում է. «Մենք հրաժարվում ենք թույլ տալ օտար ռասայի որևէ ազդեցությունը մեր քաղաքական, հոգևոր կամ մշակութային կյանքի վրա, կամ օտարի ցանկացած արտոնյալ դիրքը տնտեսական ոլորտում» (Maureen S. Hiebert, The Three “Switches” of Identity Construction in Genocide: The Nazi final Solution and the Cambodian Killing fields, Genocide Studies and Prevention, Volume 3, number 1, Spring, 2008, p. 14):

³⁰ Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос, 1995, с. 44. Այս սխալ տեսակետին գիտական պատասխան է տալիս ռուս պատմաբան Դմիտրի Երեմևը: Նա նշում է, որ տնտեսության այն ճյուղերում, որտեղ ավելի շուտ կարող էր հասունանալ կապիտալիստական կարգը, ներգրավված էին մեծ մասամբ հույները, հայերը, սլավոնական ազգերի ներկայացուցիչները, այն դեպքում երբ թուրքերի համար արհեստներով և առևտրով զբաղվելը համարվում էր *անպատվաբեր* գործ: Թուրքին «հարիր» էր գինվորական, քաղաքացիական կամ հոգևոր պաշտոններ զբաղեցնելը: Վաշխատուները և բանկիրները նույնպես բացառապես ոչ մուսուլմաններ էին: Սրա վրա ազդել է նաև փողը տոկոսներով չտալու իսլամի դրույթը: Այլ կերպ ասած կապիտալի նախնական կուտակման այս տարբերակը փակ էր այն թուրքերի համար, որոնք իրենց ընտրությամբ խստորեն հետևում էին հավատքի դոգմաներին (Еремеев Д. Е., Этногенез турок, М., 1971, էջ 178-179):

թյունը գաղութի կամ կիսագաղութի վերածելուն, քրիստոնյա փոքրամասնությունները ներկայացված են որպես իմպերիալիզմի կոմպրադորներ³¹ կամ գործակալներ³²: Սոցիոլոգ Լեո Կուպերը նույնպես նշում է, որ գրականության մեջ հայերին անվանում էին «առևտրական ազգ» (*mercantile race*): Այդ պիտակավորումը հետագայում կտրվի նաև հրեաներին, և այլ գոհ ազգերի՝ որպես սպանության արդարացում³³: Հայ գործարար խավի կոմպրադորային բնույթը և Արևմուտքի լրտես լինելը գոհին վարկաբեկելու և հանցագործությունը արդարացնելու այդ նույն շարքից է, քանի որ հայերն իրենց դիրքը բարելավելու բնական մարդկային ցանկության սահմաններից դուրս չէին գործում³⁴: Առհասարակ, խումբը կարող է թիրախ ընտրվել ցեղասպան վերնախավի կողմից ոչ թե նրա համար, որ հրահրել է իր դեմ բռնություն, այլ այն բանի համար, որ նրա ոչնչացումը ընկալվում է որպես օգտակար միջոց, կամ դրա գոյությունը դիտվում է որպես քաղաքական որևէ ուղեգծի գործադրման խոչընդոտ³⁵, հայերի դեպքում՝ երիտթուրքերի կողմից ազգային պետություն կառուցելու:

Իթթիհադական ղեկավարները, ըստ էության, գիտակցում էին, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով լուրջ տնտեսական անկում էր գրանցվելու երկրում, ուղղակի դա համարում էին ժամանակավոր և օգտակար հիմնվելիք ազգային պետության համար: Արդեն 1915 թ. սկզբին Օսմանյան կայսրությունում օտարերկրյա, հատկապես՝ պատերազմում նրա դաշնակից երկրների դիվանագիտական գործիչները, հենվելով թուրք պաշտոնյաների հետ զրույցների և իրենց շրջաններում իրականացվող գործողությունների վրա, փաստում են հայ ժողովրդի բռնագաղթի ու կոտորածի արդյունքում երկրի տնտեսության ճգնաժամային վիճակը: Սամսունի գերմանական փոխհյուպատոս Քուրիոֆը 1915 թ. հուլիսի 4-ին գեկուցում է դեսպան Վանգենհայմին. «Հայկական տարրի ոչնչացմամբ Անատոլիայում խախտվում է ողջ առևտուրը և անհնարին է դառնում երկար տարիներով երկրի տնտեսական զարգա-

³¹ Компрадорская буржуазия, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/1423>

³² Акчам Т., նշվ. աշխ., էջ 48:

³³ Kuper L., նշվ. աշխ., էջ 117:

³⁴ Bloxham D., *Genocide, The World Wars and the Unweaving of Europe*, Vallentine Mitchell, London-Portland, 2008, p. 23.

³⁵ Kuper L., նշվ. աշխ., էջ 92; Kelman H., Violence without moral restraint: reflections on the dehumanization of victims and victimizers, *Journal of Social Issues*, Volume 29, Number 4, 1973, p. 32:

ցումը, քանի որ բոլոր առևտրականները, արտադրողներն ու արհեստավորները գրեթե բացառապես հայեր էին: Այս կետն էլ ես պարզաբանեցի նահանգապետին, ցավոք՝ ապարդյուն»³⁶: Ըստ փոխհյուպատոսի՝ իշխանության երկաթյա սկզբունքը ողջ երկրիը իսլամացնելն է՝ դրա համար կիրառելով բոլոր հնարավոր միջոցները: Գրեթե նույն բովանդակությունն ունի Հալեպում ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնի 1915 թ. օգոստոսի 3-ի հաղորդումը «...Քանի որ ներքին առևտրի 90%-ը գտնվում էր հայերի ձեռքում, արդյունքն այն է, որ երկիրը կանգնած է փլուզման եզրին: ...Տեղահանության ենթարկված տարածքներում, մի քանի բացառությամբ, չի մնացել ոչ մի քարտաշ, կոշկակար, կավագործ, դեղագործ, բժիշկ, իրավաբան կամ որևէ ծառայող կամ առևտրական. երկիրը փաստորեն կհայտնվի անօգնական վիճակում»³⁷: Արժեքավոր է Ալեքսանդրետի գերմանական փոխհյուպատոս Հերման Հոֆմանի 1915 թ. նոյեմբերի 8-ի զեկուցագիրը՝ իրավիճակը ճիշտ դիտանկյունից քննելու համար: Ներկայացնելով հայերի տեղահանության ծավալը, կոտորածները, դրանց մեթոդները, համակենտրոնացման ճամբարները, նա անդրադարձ է կատարում Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ հայերի նշանակությանը³⁸: Նա հայտնում է, որ թուրքական վերնախավը չի հերքում այն մեծ տնտեսական վնասը, որն առաջացել է հայերի ոչնչացման և նրանց [«մտավոր և տնտեսապես հետամնաց»] մուսուլմաններով փոխարինելու դժվարության արդյունքում, բայց այն

³⁶ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919), Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии, отв. ред. В. А. Микаелян, Ер., 1995, с. 196. Գուստ Վ. (Հր.), Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916 (Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից), Երևան, 2008, էջ 249:

³⁷ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919), с. 393: Հալեպի ամերիկյան հյուպատոս Ջեսսի Ջեքսոնը Հենրի Մորգենթաուին, օգոստոսի 3, 1915 թ. (Ara Sarafian, United States official records on the Armenian Gneocide, Tadeon Press, England, p. 170).

³⁸ «Եթե յուրաքանչյուր հայ... միայն վաշխառու լիներ և ոչինչ ավելի, ապա, իհարկե, խոսք չէր լինի կայսրության համար այդպիսի վնասի մասին: Իրականում հարյուրհազարավոր աշխատունակ հայերը, որոնց ընդհանուր թիվը Թուրքիայի տարածքում գնահատվում է, ինչպես հայտնի է, 2 միլիոնից ավելի, ջանասեր և հմուտ արհեստավորներ, եռանդուն, ձգտող, նախաձեռնող հոգագործներ են», Ալեքսանդրետի գերմանական փոխհյուպատոս Հոֆմանը Հալեպի հյուպատոս Ռյուսլերին, 1915 թ. նոյեմբերի 8 (Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919), с. 292; Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, էջ 484):

անհնար է համարում առավել խաղաղ և աստիճանական ճանապարհը, քանի որ խաղաղ մրցակցության ցանկացած տեսակի դեպքում տնտեսական շնորհ չունեցող թուրքերը տանուկ կտային³⁹։ Տնտեսական գործունի երկրորդական լինելը փաստում են հենց իրենք՝ երիտթուրքական եռապետության անդամները։ Մորգենթաուի այն փաստարկին, որ երկրի տնտեսությունը կործանվում է, էնվերը պատասխանում է. «Այս պահին տնտեսական նկատառումներն էական չեն. ամենակարևորը հաղթելն է»⁴⁰։ 1915 թ. հայերի տեղահանությունն ու ոչնչացումը ո՛չ տնտեսական, ո՛չ ռազմական առումներով տրամաբանական չէր։ Արևմտյան Հայաստանի հայ գյուղացիությունը ապահովում էր կայսրության գյուղատնտեսական արտադրանքի գերակշիռ մասը։ Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դևիսը, 1915 թ. հունիսին դեսպանին նկարագրելով շրջանի հայերի տեղահանությունը, կարծիք է հայտնում, որ ողջ գործարար կյանքի վերացմամբ և միսիոներների հեռանալուց հետո առհասարակ հյուպատոսություններ պահելու անհրաժեշտություն չկա ոչ միայն Խարբերդում, Դիարբեքիում, այլև կայսրության մյուս շրջաններում⁴¹։

Հայտնի է, որ բոլոր ցեղասպանություններում գոյություն ունեն նյութական առավելություններ, որոնք ձեռք է բերում ոճրագործը զոհ խմբին ոչնչացնելու դեպքում. միջոցներ պատերազմի և այլ ծրագրերի համար, առևտրի մեջ մրցակցության վերացում, ոճրագործների և նրանց հետևորդների միջև ավարի բաշխում, թալան ամբոխի կողմից⁴²։ Հայ ժողովրդի ցեղասպանության ընթացքում դա իրականացվում էր պետական մակարդակով։ Ցեղասպանագետ և սոցիոլոգ Ուդուր Ումիթ

³⁹ Բենջամին Վալենտինոն նշում է, որ վերնախավը ցեղասպանություն է կատարում արմատական քաղաքական նպատակներ իրականացնելու համար։ Որոշումը կայացվում է այն բանից հետո, երբ առաջնորդները եզրակացնում են, որ իրենց նպատակներին հասնելու այլ տարբերակներ՝ պակաս բոնի ճնշումները, անարդյունավետ և ոչ պրակտիկ են (Benjamin A. Valentino, *Final solutions: mass killing and genocide in the twentieth century*, Cornell University Press, Itaca and London, 2005, p. 3, 73.): «Իմ [Հոֆմանի] թուրք բարեկամները հուսով են, թե թուրք ժողովրդական տնտեսության մարմնին այս ծանր վիրահատությունը ի վերջո կհանգեցնի կայսրության առողջացմանը՝ մահմեդական-թուրքական իմաստով» (Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, էջ 485; Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919), с. 285-295.):

⁴⁰ Մորգենթաու Հ., նշվ. աշխ., էջ 259:

⁴¹ United States official records on the Armenian Genocide, էջ 460:

⁴² Kuper L., նշվ. աշխ., էջ 43:

Ունգորը տալիս է հայկական ունեցվածքի բռնագրավման հետևյալ բաժանումը. ունեցվածք, որը հայտնվեց մասնավոր ձեռքերում և այն, որ մնաց պետության տնօրինության տակ⁴³: Վերջինս նույնպես բաժանվում է քաղաքացիականի և զինվորականի: Զինվորականը պայմանավորված էր զուտ պատերազմով, օրինակ՝ հայերին պատկանող որոշ շենքեր զինվորական հիվանդանոցների վերածվեցին: Այլ շինություններ վերածվեցին բանտերի, ոստիկանատների, հանդիսասրահների, դպրոցների և հիվանդանոցների: Թալեաթի հրամանով բանտերի վերածվեցին հայերի կողմից «լքված» որոշ մեծ չափի շինությունները: Հատուկ քննության արդյունքում ընտրվեց, օրինակ, Այնթափի հայկական եկեղեցին, որը որպես բանտ գործեց մինչև 1970-ականները: Իզմիդում ամենաքիչը երեք համայնքային շինություններ վերածվեցին ոստիկանատների⁴⁴:

Թաներ Աքչամը նույնպես նշում է, որ հայերի ունեցվածքի համատարած թալան է եղել, սակայն, ըստ նրա, իշխանությունները աշխատել են միջոցներ ձեռնարկել դրա դեմ. «հանձնաժողովներ են կազմել, դատարաններ հիմնել և դատել կողոպուտ իրականացնողներին, սակայն չեն կարողացել թալանի դեմն առնել»⁴⁵: Աքչամը սխալմամբ պնդում է, որ թալանը չի եղել պետական քաղաքականություն: Սակայն փաստ է, որ հայերի ունեցվածքի բռնագրավումը կազմակերպելու և կանոնակարգելու համար թուրքական կառավարությունն ընդունել է մի շարք օրենքներ⁴⁶: Ազգային տնտեսություն հիմնելու ծրագիրը 1915 թ.

⁴³ Üngör U. and Polatel M., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 82-83:

⁴⁵ Թաներ Աքչամ, Լքյալ գույքի մասին բոլոր օրենքներում թե՛ օսմանյան, և թե՛ հանրապետական կառավարություններն անընդհատ կրկնել են այն սկզբունքը, թե այդ ունեցվածքի իրական տերերը հայերն են, <http://akunq.net/am/?p=26815>

⁴⁶ Առաջինը 1915 թ. մայիսի 28-ի (հունիսի 10) Նախարարների խորհրդի հրամանգի են էր՝ 34 հոդվածներով, որտեղ նշվում էր, որ հայերի թողած ունեցվածքը կբռնագրավվի պետության կողմից: Այն «օրինական կերպով» հայերից խլում էր իրենց նյութական վիճակը բարելավվելու որևէ հնարավորությունը կամ սեփականությունը տնօրինելու իրավունքը: Հատուկ հոդվածով ստեղծվում էր մարմին՝ «Լքյալ գույքի հանձնաժողովներ» (*Emval-ı Metruke Komisyonları*), որը պետք է տնօրիներ հայերի անշարժ գույքը, հողը: Այն «հիմնավորելով» հայերի տեղահանությունը, նաև հաստատում էր, որ իրենց ունեցվածքին համարժեք վճարը տեղահանվողներին հետագայում ետ կտրվի: Կեսարիայում օրենքը ներկայացվել է հանրությանը հունիսի 15-ին Տրապիզոնում՝ հունիսի 26-ին (*The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the*

դրվել էր երիտթուրքական կենտրոնական կոմիտեի անդամ, մատակարարման նախարար Կարա Քեմալի վերահսկողության տակ: Քեմալը պատասխանատու էր նաև «լքյալ գույքի» (emvali metrukes) հարցերով հանձնաժողովի աշխատանքի համար: 1916-1918 թթ. հայերից բռնագրավված ակտիվներով երիտթուրքերի «աջակցությամբ» 80 ձեռնարկություն հիմնվեց⁴⁷: Իշխանությունները բաժանում էին հայկական ունեցվածքը թուրքական վերնախավին՝ ցեղասպանությանը աջակցելու դիմաց, այդպիսով ստեղծելով թուրքական բուրժուազիա⁴⁸: Հայերից բռնագրավվելիք ունեցվածքը յուրատեսակ կաշառք հանդիսացավ ցեղասպանությանը մասնակցելու համար: Հանրապետական շրջանում հիմնված ձեռնարկությունների մեծ մասի հիմքում այդ կաշառք տրված հայկական կապիտալն էր:

Կողոպուտը իրականացվում էր ամենաբարձր խավից մինչև հասարակ մուսուլման բնակիչներ, ովքեր ոչ միայն տեղերում թալանում էին իշխանությունների կողմից «պահպանվող» հայերի տները և խանութները⁴⁹, այլև պետական մակարդակով պահանջում էին հայերի արտասահմանյան ակտիվները, ապահովագրական գումարները⁵⁰, որոնց միակ ժառանգորդ հռչակվում էր կառավարությունը: Թալանվում էին նույնիսկ դեպի անապատներ քշվող հայ տարագիրների քարա-

Balkans to Anatolia to the Caucasus. Providence/Oxford, Berghahn Books, 1995, p. 222, Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, նշվ. աշխ., էջ 69; կցված է Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոս Օ. Հեյզերի Հ. Մորզենթաուին ուղղված զեկուցագրին, հունիսի 28, 1915 թ., United States official records on the Armenian Gneocide, էջ 134-135), ամենուր գրեթե նույն բովանդակությամբ, կոչ անելով հայերին տեղերում՝ կառավարության պատասխանատվության տակ, թողնել իրենց ունեցվածքը և չվաճառել ոչինչ, քանի որ դատական պատասխանատվության կենթարկվեն և՛ վաճառողը, և՛ գնորդը: Հայերի մշակութային և տնտեսական հարստության յուրացման գործիք էին նաև սեպտեմբերի 26-ի օրենքը, բաղկացած 11 հոդվածից և նոյեմբերի 8-ինը՝ 25 հոդվածից (Ümit Kurt, The Confiscation of Armenian Properties, <http://armenianweekly.com/2013/09/23>):

⁴⁷ Տե՛ս Kévorkian R., նշվ. աշխ., էջ 202:

⁴⁸ Տե՛ս Üngör U. and Polatel M., նշվ. աշխ., էջ 167:

⁴⁹ Հալեպի ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնը Հ. Մորզենթաուին, 16 հունիսի, 1916 թ. (United States official records on the Armenian Genocide, էջ 62):

⁵⁰ Մորզենթաու Հ., նշվ. աշխ., էջ 253:

վանները⁵¹: Վերջինի դեպքում թուրքական միտքը հասել էր իր գագաթնակետին՝ գումարի խուզարկության ավելի արդյունավետ մեթոդներ գտնելու ճանապարհին: Նշենք միայն, որ երբեմն այրվում էին հայերի դիակները՝ մարմնում թաքցված մետաղադրամները գտնելու համար⁵², իսկ նրանց հագուստը հանվում էր սպանությունից առաջ և վաճառվում շուկաներում կամ կառավարության կողմից կազմակերպված հասարակական աճուրդներում⁵³: Մեծ զանգվածների ներգրավվումը սպանության գործընթացի մեջ խթանելու համար օգտագործվում էին հետևյալ հնարքները՝ շարքային բնակչին փոխանցվում էր մեծ ու կարևոր գործողության մաս կազմելու զգացումը, ինչպես նաև ընձեռվում էր զոհերի բարիքներին տիրանալու հնարավորությունը: Հայերի ունեցվածքին տիրանալու ձգտումը և ցեղասպանությանն ուղեկցող հսկայական չափերի կողոպուտը դառնում էին հայ բնակչության ոչնչացման ռացիոնալացման հիմնական բաղադրիչներից⁵⁴: Մի խոսքով՝ գործում էր «թալանի հսկայական համակարգ»⁵⁵:

Տնտեսության վնասը հնարավոր չէ պատկերացնել, հայերի ցեղասպանությունը հանգեցրեց միջին խավի ոչնչացմանը, ամբողջ մասնագիտությունների վերացմանը⁵⁶: Ումիթ Կուրտը նշում է, որ այս հա-

⁵¹ Տե՛ս երիտթուրքերի 1919 թ. հունիսի 3-ի առաջին դատավարության մեղադրական եզրակացությունը (Փափազյան Ա., Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1988, էջ 109):

⁵² Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, էջ 55:

⁵³ Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս Լ. Դեվիսը Հ. Մորգենթաուին, 30 դեկտեմբերի, 1915 թ. (United States official records on the Armenian Gneocide, էջ 470):

⁵⁴ Մանուկյան Ս., Դաժանության ռացիոնալացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին, Ցեղասպանագիտական հանդես 2(1), 2014, էջ 104, 107:

⁵⁵ Ջ. Ջեքսոնի բնորոշումն է կառավարության կողմից շրջանի հայերի ունեցվածքի յուրացմանը (United States official records on the Armenian Gneocide, էջ 207):

⁵⁶ Üngör U. and Polatel M., նշվ. աշխ., էջ 149: Հայ ժողովրդի կրած կորուստներն հսկայական են: 1919 թ. Փարիզի Վեհաժողովի հաշվարկներով հայերի վնասը կազմում էր 19 միլիարդ ֆրանկ: Թալանվել էր 66 քաղաքի և 2500 գյուղի հայ ու այլ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կողոպտել ու քանդել ավելի քան 2000 եկեղեցի ու վանք, 1500 դպրոց և վարժարան (<http://armeniangenocidelosses.am/>, Արա Պապյան, Հայ ժողովրդի նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ, <http://akunq.net/am/?p=29767>; կրած կորուստների հաշվարկները տե՛ս նաև Baghdjian Kevork, The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government said to be Abandoned, Antelias, 2010, pp. 96-97):

մատարած թալանը ցույց է տալիս, որ մի խմբի (ինքնության) կործանման հետ միաժամանակ տեղի էր ունենում մեկ այլ խմբի (ինքնության) կառուցում, մեկի ունեցվածքի փոխանցմամբ մյուսին⁵⁷: Հայերի «լքյալ գույքը» հատկապես ֆինանսական միջոցները, օգտագործվեցին նաև 1919-1922 թթ. թուրքական «ազգային ազատագրական պատերազմի» ժամանակ:

«Ազգային տնտեսության» ծրագիրը, քանդելով կայսրության տնտեսական կյանքը, դրեց ազգությամբ թուրք արդյունաբերական խավի հիմքը, որը սկսեց գործել և իր իրավունքների մեջ մտավ արդեն հանրապետական շրջանում: Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո Ազգային մեծ ժողովը 1926 թ. օրենք ընդունեց, համաձայն որի թուրք այն սպաները, պաշտոնյաները և քաղաքական գործիչները, ովքեր մահապատժի էին ենթարկվել Հայոց ցեղասպանության մեջ իրենց մասնակցության համար կամ սպանվել էին հայ վրիժառուների կողմից, հռչակվեցին «ազգային հերոս» և որպես փոխհատուցում նրանց բաժին հանվեց հայերի «լքյալ գույքից»: 1928 թ. կայացվեց նաև հետևյալ որոշումը. մուհաջիրները՝ մուսուլման գաղթականները, որոնք օգտագործում էին հայկական գույքը՝ տները, հողամասերը, դաշտային կուլտուրաները և խանութները, ստացան դրանք սեփականաշնորհելու իրավունք⁵⁸:

Թուրքական ազգային պետությունը տնտեսական առումով հայերի ցեղասպանությունից օգուտ քաղեց մի քանի տարբերակով.

- Հայերի տնտեսական ոչնչացման միջոցով մրցակցության վերացում
- կապիտալի բաշխում նոր թուրքական բուրժուազիայի միջև
- թալանին և սպանությանը համատարած մասնակցության միջոցով «համախոհների» մի խմբի ստեղծում (թուրքական միջին բուրժուական խավ), որը դարձավ թուրքական պետության կորիզը:

Հայերի լիակատար կողոպուտը երիտթուրքերի՝ հայ ժողովրդի հայրենագրկման, ցեղասպան քաղաքականության բաղադրիչն էր: Այսպես՝ պարբերական ջարդերի (1896-1898, 1909, 1915-1923 թթ.) միջոցով մաքրել բուն հայկական Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի տարածք-

⁵⁷ Ümit Kurt, նշվ. աշխ.:

⁵⁸ Նույն տեղում:

ները, իսկ ֆինանսական միջոցները և ունեցվածքը բռնագրավելով փրկվածների համար վերացնել վերադառնալու ու վերահաստատվելու հնարավորությունը⁵⁹:

Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունից հետո թուրք իշխանությունները պետական մակարդակով սկսեցին քանդել մշակութային ժառանգության նմուշները. եկեղեցիներ, դպրոցներ, կատարել անվանափոխություններ⁶⁰, ինչը ևս մեկ անգամ հաստատում է Հայոց ցեղասպանության կանխամտածված լինելը:

GALUSTYAN REGINA

(AGMI)

THE EXPROPRIATION OF THE ARMENIAN PROPERTY AND THE ATTEMPT TO FORM TURKISH NATIONAL ECONOMY

This article deals with the expropriation of the Armenian property as a tool for formation of Turkish bourgeoisie class. Each state needs a middle class – bourgeoisie for its formation. It becomes the basis for the state and is interested in continuation and strengthening of state authority. In Turkish case, separate discussion of the growth of an industrial and commercial bourgeoisie in the Ottoman Empire and the early republic is meaningless without reference to the disappearance of the Armenians and the Greeks. After their rise to power in 1908, the Young Turks introduced the political myth of Turkish nationalism and thus the project of construction of national economy and Turkish bourgeoisie were put on practical grounds. The concept

⁵⁹ Տրապիզոնի գերմանական հյուպատոս Բերգֆելդը 1915 թ. հուլիսի 9-ին գեկուցում է ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին, որ երիտթուրքական կոմիտեն տեղահանությունների միջոցով ցանկանում է լուծել Հայկական հարցը, քանի որ տեղահանվածներից միայն շատ քչերը կկարողանան վերդառնալ իրենց բնակավայրերը, բայց նույնիսկ այս դեպքում նրանք միջոցներ չեն ունենալ կրկին հաստատվելու համար և մոտ ապագայում գերակշիռ տոկոսային հարաբերությամբ հայերով բնակեցված գավառներ երկրում այլևս չեն լինի (Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, էջ 234):

⁶⁰ Հայերի կապը հողին ուղղակի մաքրվեց կամային գործողությամբ (act of will): Դա միայն ոչնչացման ահռելի չափը չէր, այլև այդ կամքի գործադրումը մաքրելու «անցանկալին», ոչնչացնելու հայերին Թուրքիայի սոցիալական և մշակութային համակարգից (Melson R., նշվ. աշխ., էջ 153):

of 'national economy' (Turk. *milli iktisat*) emerged which initially was aimed at replacing Armenian or Greek businessmen with "Turks" and Muslims or, at the very least, to ruin the Armenians and Greeks. When the First World War broke out laws were adopted in the Ottoman Empire at the state level to boycott the Armenian manufacturers, then to seize their property. As a result, a huge system of plunder was put into motion. So this rough plan of nationalisation put the basis of Turkish industrial class and Turkish economy by destroying the Christian entrepreneurs and the whole economical life of the Empire.